

ks. Dariusz Dąbrowski

Papieski Wydział Teologiczny, Sekcja w. Jana Chrzciciela

KRYSTALIZOWANIE SIĘ POJĘCIA „SZATAN” W STARYM TESTAMENCIE.

Słowa klucze:

Stary Testament, szatan, diabeł, Asmodeusz, wąż, Hiob, Księga Zachariasza, Księga Mądrości, 1 Księga Kronik, Księga Hioba, Księga Tobiasza.

Keywords:

The Old Testament, satan, devil, snake, Hiob, Asmodeus, The Book of Job, The Book of Wisdom, The Book of Zechariah, The Book of Tobias, 1 Chronicles.

Wiat, w którym żyjemy, bardzo często do kwestii istnienia duchów nieczystych podchodzi dwojako: towarzyszy tej kwestii albo bardzo duże, niekiedy wręcz chorobliwe, zaniepokojenie, lub całkowita negacja możliwości istnienia takich stworzeń. Dlatego możemy zauważyć, że z jednej strony, duży liczbę księzek, które traktują o sprawach *ciemnych* jak egzorcyzmy czy opętania, z drugiej, całkowite i lekceważące podchodzenie do rzeczy, które człowiek wierzący z daleka powinien obchodzić jako niebezpieczne dla jego ducha, jak magia czy wróżby. Artykuł ten, w zamierzeniu autora, ma ukazać sposób patrzenia na sprawy złych duchów w czasach redakcji ksiąg natchnionych Starego Przymierza, ukazać jak różni do tego tematu podchodzili. Możemy zaobserwować tutaj pewną krystalizację, czy ewolucję terminu *szatan*, którą chciałoby się prześledzić i ukazać. Artykuł podzielony jest na pięć części, w których przyjrzymy się temu co Stary Testament mówi o diable. Zaczniemy od najstarszego fragmentu, w którym mowa o szatanie, to jest od Księgi Zachariasza, przechodząc do Księgi Hioba, dalej przez 1 Księgę Kronik dojdziemy do Księgi Mądrości, w której będziemy chcieli dostrzec pewne reminiscencje z Księgi Rodzaju, by wreszcie na koniec zajrzeć do Księgi Tobiasza.

Przy obecnym stanie wiedzy egzegeci dziel terminy odnoszące się do złego ducha na trzy kategorie: w tpliwe, prawdopodobne i niew tpliwe⁵⁴². W artykule autor skupi się tylko na imionach, które nie budzą wątpliwości jako przynależne do diabła, czyli: szatan, Asmodeusz i w.

1. Szatan w Księdze Zachariasza.

Myśl starotestamentalna bardzo niechętnie mówiła o złych duchach. Działo się tak głównie ze względu na monoteizm judaizmu, gdy objawienie biblijne zakazywało uznawania jakichkolwiek bogów poza Jahwe, jakichkolwiek autonomicznych mocy, które nie objawiałyby Stworzyciela wszystkich rzeczy⁵⁴³. Mimo to nigdy nie zostało odrzucone przez Stary Testament istnienie i działalność diabła.

Chronologicznie pierwszym tekstem, w którym spotykamy postać szatana jest czwarta wizja proroka Zachariasza – Za 3, 1-5. Zły duch pojawia się tu w kontekście oskarżenia arcykapłana Jozuego, mo na powiedzie, że występuje na gruncie sprawiedliwości i dlatego oskarża naród (reprezentowany przez Jozuego – przyp. autora) przypominając Bogu o jego winach⁵⁴⁴. Anioł Jahwe broni za naród przed bezwzględnością szatana⁵⁴⁵. Postać diabła przedstawiona jest przez proroka w sposób osobowy, jest on kim znanym, na co wskazuje rodzajnik „ha” użyty przed nazwą złego ducha. Egzegeci komentujący ten fragment są zgodni co do tego, że szatan pełni w nim funkcję jakiegoś prokuratora. Stwierdzają, że mimo konkretności postaci diabła (na co wskazuje ów rodzajnik „ha”) to nie ma wystarczających informacji, czy sugestii w tekście, by w sposób pewny nazwać go mianem „złego ducha” – szatan, oskarżając Jozuego, jest wprawdzie przedstawiony jako istota znana (wskazuje na to przedimek), pełni on jednak rolę jakiegoś prokuratora i nic nie wskazuje na to, by był on przeciwnikiem Boga lub uosobieniem złych mocy⁵⁴⁶. Jak zatem widzą J. Homerski jednoznacznie stwierdza, że zachariaszowski szatan nie jest jeszcze złym duchem w naszym rozumieniu tego słowa. Inni egzegeci jednak wskazują na pewne cechy zła u diabła z wizji proroka – jest to mianowicie nieprzychylny wobec człowieka, ta przez którą w Księdze Hioba autor natchniony przedstawia szatana jako istotę działającą na szkodę człowieka⁵⁴⁷. Owa niechęć do ludzi ujawnia się w swego rodzaju „przeciwstawianiu się” temu co Stwórca zamierza uczynić względem Narodu Wybranego. Mo na powiedzie, że oskarżyciel zachowuje się wyraźnie jako przeciwnik planów, jakie Bóg ma względem Izraela⁵⁴⁸.

⁵⁴² Por. K. Ko cielniak, *Zło osobowe w...* s. 25 – 74. Autor uznaje tu za imiona w tpliwe: wampir (pijawka), faun, satyr, reszef, lilit, demony, demony (pustka), demon południa, strach nocy, deber, qeteb, król strachów, strzała mierciono na, nieszczęścia (niektórym z tych terminów Septuaginta nadała znaczenie demoniczne); za prawdopodobne: duch niezgody i Azazel; za odnoszące się do niew tpliwie do złych duchów: szatan, w i Asmodeusz; por. te A. Jankowski, *Demonologia biblijna*, s. 275 – 276 – autor tego opracowania do trzeciej kategorii zalicza te Azazela; por. G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 24 – 25.

⁵⁴³ G. Witaszek, *Biblia o szatanie – rzeczywistość czy mit*, w: [red.] Gó d K., *Teologia o szatanie*, Lublin 2000, s. 24 ; por. K. Ko cielniak, *Zło osobowe w Biblii*, Kraków 2002, s.139: *w atmosferze ciętego monoteizmu unikano elementów, które mogłyby w czymkolwiek osłabić władzę Boga nad światem*; por. A. Jankowski, *Demonologia biblijna* w: Red. E. Dąbrowski *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, s. 275.

⁵⁴⁴ R. Zaj c, *Szatan w Starym Testamencie*, Lublin 1998, s. 42.

⁵⁴⁵ Tam e.

⁵⁴⁶ J. Homerski, *Księga Zachariasza. Wstęp – Przekład – Komentarz*, w: red. S. Łach, *Księgi proroków mniejszych. Wstęp – Przekład z oryginału - Komentarz*, w: red. S. Łach, *Pismo wi te Starego Testamentu*, t. XII, cz. 2, Poznań 1968, s. 328; por. K. Ko cielniak, *Zło osobowe w...*, s. 77.

⁵⁴⁷ J. Homerski, *Księga Zachariasza...*, s. 328.

⁵⁴⁸ G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 26; por. S. Lyonett, *Szatan* w: red. Leon – Dufour X., *Słownik*

Anioł Jahwe jest więc swego rodzaju strażnikiem tego, by prokuratorska funkcja szatana nie przeszkodziła w planie zbawienia, jaki Jahwe ma wobec Izraela⁵⁴⁹.

Niektórzy egzegeci odrzucają podział Anioł Jahwe – szatan i *dopatruj się jakiej dychotomii w naturze Boga*⁵⁵⁰. Jedna z interpretatorek posunęła się do twierdzenia, że obie te osoby (tj. Anioł i diabeł) są „dwoma twarzami” Stwórcy, czy *dwoma stronami istnienia* Najwyższego, które niejako walczą ze sobą⁵⁵¹.

2. Sprawca cierpień Hioba.

Kolejnym tekstem, gdzie znajdujemy postać szatana jest Hi 1, 6-12; 2, 1-7. Spotykamy tu złego ducha jako jednego z aniołów, które mają swoje miejsce w Bożym orszaku, określonego mianem jednego z *synów Bożych*. Według egzegetów diabeł jawi się tu jako swojego rodzaju *oko Boga*⁵⁵², który ma za zadanie *informować Jahwe o postawie Jego poddanych, co to czy się z ich ewentualnym oskarżeniem*⁵⁵³. Jest więc na słuch Boga. Szatan nie pokazuje się w tym fragmencie jako otwarty przeciwnik Stwórcy lub człowieka – może na rzecz, że przyjmuje postawę sceptyczną, tj. nie odrzuca faktów oczywistych (bogobojność Hioba), lecz ma inne zdanie co do ich przyczyn⁵⁵⁴. Diabeł okazuje się tu tym, na kogo wskazuje jego imię, tj. „oskarżycielem”⁵⁵⁵. Przedstawia Bogu Hioba jako tego, komu łatwo by bogobojnym, gdy opłaca mu się to – Stwórca obficie obdarza go za to dobrodziejstwami. Szatan jawi się jako krytyk wartości człowieka a nawet jako gardzący nim⁵⁵⁶. Zły duch nie jest jeszcze przewrotny, nie kusi ale wystawia na próbę. Jednak pod maską uniemożliwia wobec Boga, słuchanie Mu, może na zauważyć pewne wrogie zamiary. Diabeł, choć nie występuje tu jeszcze jako zbuntowany przeciwko Bogu, otwarcie się Mu nie sprzeciwia, to jednak nie wierzy w bezinteresowne zawierzenie Jahwe, umiłowanie Go przez Hioba *pragnie zło liwie wykazać, że Stwórca nie ma na ziemi prawdziwych i bezinteresownych czcicieli. Jest to więc podważenie autorytetu Boga i sprzeciw przeciw Niemu*⁵⁵⁷. Jak więc widać z powyższego opisu obraz diabła jest inny niż ten, który znamy z Nowego Testamentu, jednak pod przykrywką słuch by szatana u Jahwe *dostrzega się wrogie zamiary, że eli nie wobec Boga to przynajmniej wobec człowieka i wobec sprawiedliwości Bożej*⁵⁵⁸ za próbą, której poddany zostaje Hiob i wszystkie klęski jakie na niego spadają ukazują w pewnej mierze przyszły wygląd złego ducha, którego głównymi cechami będzie *dysponowanie nieszczęściami*⁵⁵⁹.

Teologii Biblijnej, s. 930.

⁵⁴⁹ Por. STB, s. 930 – 931: *anioł Jahwe ma zmusić szatana do milczenia w imię samego Boga: Imperet tibi Dominum*, por. G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 26.

⁵⁵⁰ R. Zajac, *Szatan w Starym Testamencie*, s. 44.

⁵⁵¹ Por. jw.; inne dociekania na temat osób Anioła Jahwe i szatana w Za 3, 1-5: s. 43 – 45.

⁵⁵² R. Zajac, *Szatan w Starym...*, s. 58.

⁵⁵³ Tamże.

⁵⁵⁴ Tamże, s. 59.

⁵⁵⁵ Por. Cz. Jakubiec, *Księga Hioba. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy*, w: red. S. Łach, *Pismo wi te Starego Testamentu*, t. VII, cz. 1, Poznań – Warszawa 1974, s. 59.

⁵⁵⁶ Por. R. Zajac, *Szatan w Starym...*, s. 59.

⁵⁵⁷ K. Kościelniak, *Zło osobowe w...*, s. 143.

⁵⁵⁸ G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 26; por. STB, s. 930.

⁵⁵⁹ Por. A. Jankowski, *Demonologia biblijna*, s. 276.

3. Niszczyciel Izraela z Księgi Kronik.

Najbardziej lakoniczn wzmiank o szatanie jest tekst 1 Krn 21, 1. Brzmi on w sposób następujący: *powstał szatan przeciwko Izraelowi i pobudził Dawida, aby policzył Izraela*. W zestawieniu z paralelnym tekstem z 2 Sm 24, 1 widzimy wyraźną różnicę, czy może pewną precyzację tego, kto był przyczyną grzechu Dawida. O ile w Księdze Samuela jest to *gniew Jahwe* o tyle kronikarz nie waha się nazwać sprawcę niewierności wobec Boga mianem szatana⁵⁶⁰. Godnym podkreślenia jest fakt, że mimo prób szkolenia człowiekowi Zły zawsze przegrywa i chce – nie chce jest tylko aktorem, który ma do odegrania ściśle określone przez Boga role w Jego planie zbawienia⁵⁶¹.

Kontekst w jakim występuje szatan w 1 Księdze Kronik wskazuje bardzo wyraźnie na jego ponadnaturalność i nastawienie na szkolenie człowieka, i pozwala na utwierdzenie go z wcześniejszymi wystąpieniami na kartach Starego Testamentu jako oskarżyciela (Za) i szpiega (Hi)⁵⁶². Uczniowie stwierdzają, że jest to moment, w którym po raz pierwszy możemy stwierdzić, że imieniem istoty z tego fragmentu jest właśnie *szatan*⁵⁶³. Dawne określenie *oskarżyciel*, które wynikało z pełnionego urzędu staje się już nie tylko funkcją, lecz *osnową egzystencji*⁵⁶⁴. Możemy zobaczyć także swego rodzaju usamodzielnienie się szatana. Do tej pory w tekstach Księgi Zachariasza i Hioba występował w ściśle określonym pojęciu z Boga orszakiem, jako jeden z *synów Bózych* (Hi 1, 6), jako oskarżyciel ludzi przed Trybunałem Jahwe. W Księdze Hioba do prokuratorskiej funkcji dojdzie szatanowi jeszcze do wiadczanie człowieka, lecz wszystko to w imię i za zgodą Boga⁵⁶⁵. W 1 Krn autor *ukazuje Szatana bez jakichkolwiek identyfikacji z dworem niebiańskim*⁵⁶⁶. *Powstał szatan przeciwko Izraelowi i pobudził Dawida – pobudził do grzechu*. Spotykamy więc zupełnie innego diabła niż we wcześniejszych tekstach, staje on w nowej roli – kusiciela. Kronikarz wyraźnie podkreśla do czego doprowadziło „pobudzenie” szatana a mianowicie do faktu złamania zalecenia Jahwe przez Dawida. Diabeł nie tyle skłania do szkodliwej dla króla Izraela decyzji, ile *przed wszystkim doprowadza do moralnej winy i upadku osoby kuszony*⁵⁶⁷.

4. Greckie słowo *diabolos* w Księdze Mądrości i jej związki z Księgą Rodzaju.

Dalsza krystalizacja pojęcia diabła ma miejsce w deuterokanonicznej Księdze Mądrości 2, 23 - 24. Autor natchniony przeciwstawia tu twórczą działalność Boga (*nie miertelno*) z niszczącą działalnością szatana (*miertelno*)⁵⁶⁸. Wypowiedź na temat przyjęcia mierności na świat trzeba rozumieć w sensie mierności duchowej, tj. utraty duchowej wiary z Bogiem⁵⁶⁹ i w tym sensie możemy powiedzieć, że *szatan nie posiada nad człowiekiem*

⁵⁶⁰ Por. R. Zajac, *Szatan w Starym ...*, s. 88: *tekst 1 Sm 24, 1 podkreśla, że Bóg jest ostateczną przyczyną dobra i zła, toteż nie może działać bez Niego. Teologia kronikarza nie zmienia tej fundamentalnej prawdy... Jahwe pragnie wolnego wyboru człowieka i dlatego pozwala na próby czy pokusy*; por. G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 27.

⁵⁶¹ Por. R. Zajac, *Szatan w Starym ...*, s. 88.

⁵⁶² Por. R. Zajac, *Szatan w Starym ...*, s. 76.

⁵⁶³ Tamże.

⁵⁶⁴ Tamże, s. 76–77.

⁵⁶⁵ Tamże, s. 77.

⁵⁶⁶ Tamże.

⁵⁶⁷ Tamże.

⁵⁶⁸ Por. K. Romaniuk, *Księga Mądrości*, w: red. S. Łach, *Pismo wiary Starego Testamentu*, t. VIII, cz. 3, Poznań – Warszawa 1969, s. 112.

⁵⁶⁹ Por. R. Zajac, *Szatan w Starym ...*, s. 97.

władzy absolutnej, mo e jednak n ka ludzi pokusami i sprowadza na nich zło, je li si nie b d skutecznie opiera pokusom.⁵⁷⁰

W Ksi dze M dro ci, w przeciwie stwie do poprzednich tekstów, w których był jedynie wrogi człowiekowi, rola diabła stoi w jawnej sprzeczności z planami Boga i wielu egzegetów uważa, że jest tu nieprzyjacielem Stwórcy⁵⁷¹. Szatan nie jest w tym fragmencie jedynie funkcjonariuszem nieuczliwym względem człowieka, nie jest tylko, jak w 1 Krn, sprawcą grzechu, gdy tamto odstąpienie od Boga prowadziło do nawrócenia. Jest sprawcą całkowitej utraty Boga⁵⁷².

Pozostaje otwartym pytanie dlaczego diabeł stał się diabłem? R. Zajac, jak sam twierdzi opierając się na tekstach Księgi M droci i swoich domysłach⁵⁷³, buduje pewną teorię na ten temat. Twierdzi, że powodem zazdrości szatana była miłość Stwórcy do istot ludzkich, której ho diabolos nie potrafi zaakceptować, gdy sam czuje do nich jedynie pogardę⁵⁷⁴. Dalej R. Zajac twierdzi, że biblijne teksty o diable dowodzą tego, że szatan pragnął udowodnić, że człowiek nie jest tej miłości godny⁵⁷⁵. Możliwe powiedzenie, że Szatan stał się wrogiem Boga, ponieważ w chorobliwy i zachłanny sposób pragnął Boją miłości bez dzielenia się nią z istotami, które w jego mniemaniu zasługują jedynie na pogardę, co doprowadziło do pogrobia się w zło i do całkowitego zerwania ze Stwórcą⁵⁷⁶.

W nawiązaniu do Księgi M droci należałoby przyjrzeć się pewnemu szczególnemu zwierzęciu z Księgi Rodzaju – w owi. Egzegeci uważają, że w Ksi dze M droci w pierwszym styku wersetu 24 mowa jest o w owi, pod którego postaci wystąpił szatan w opisie pierwszego grzechu⁵⁷⁷. Zdaniem Komisji Biblijnej, która zajmowała się historycznie opisem biblijnego upadku pierwszego człowieka, dokonała się to za namową diabła w obrazie w owi⁵⁷⁸. Księga M droci nada temu w owi właściwe jego imię, tj. szatan⁵⁷⁹.

W interesującym nas fragmencie Księgi Rodzaju w owi jest cięle okrelonym bytem, gdy przed jego nazwą położył on rodzajnik⁵⁸⁰. Jest to zwierzę niezwykle, gdy ukazane jest jako inteligentne, duchowe i nieprzyjazne Bogu – inteligencja w owi biblijnego okazuje się już kuszenia człowieka do zła, i to człowieka wyposażonego w dary niezwykle⁵⁸¹. Biblijny gad jest przeciwnikiem Boga i człowieka. Jego nieprzyjaźń w stosunku do Stwórcy przejawia się tym, że próbuje on zniweczyć plany Boga dotyczące uszczęśliwienia człowieka⁵⁸² oraz o miela się oskarżać Boga o zazdrość i kłamstwo (Rdz 3,5)⁵⁸³. Ludzi za przywodzi do grzechu nieposłuszeństwa wobec Stwórcy⁵⁸⁴. Karę za

⁵⁷⁰ K. Romaniuk, *Księga M droci*, s. 114.

⁵⁷¹ Por. R. Zajac, *Szatan w Starym...*, s. 98.

⁵⁷² Tamże.

⁵⁷³ Tamże, s. 100.

⁵⁷⁴ Tamże.

⁵⁷⁵ Tamże, s. 101.

⁵⁷⁶ Tamże.

⁵⁷⁷ K. Romaniuk, *Księga M droci*, s. 112.

⁵⁷⁸ S. Łach, *Księga Rodzaju*, w: red. S. Łach, *Pismo wi te Starego Testamentu*, t. I, cz. 1, Poznań 1962, s. 214; por. też na temat zbitego Mdr 2, 23 - 24 z Rdz 3, 1-15: R. Zajac, *Szatan w Starym...*, s. 104 - 110; STB, s. 931; G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 27 - 28; K. Kościelniak, *Zło osobowe w...*, s. 78.

⁵⁷⁹ Por. STB, s. 930.

⁵⁸⁰ S. Łach, *Księga Rodzaju*, s. 213.

⁵⁸¹ Tamże.

⁵⁸² Tamże, s. 213 - 214.

⁵⁸³ K. Kościelniak, *Zło osobowe w...*, s. 71.

⁵⁸⁴ Tamże.

zwiedzenie pierwszych rodziców staje się dla wąż a pełzanie na brzuchu, co wskazuje na jego upodlenie i przegrana. Wyrok Boga na szatana jest dla ludzkość powodem do radości, gdy w ostateczności zostanie on zwyciężony i podeptany⁵⁸⁵.

5. Tobiasz i jego demon.

Ostatnim fragmentem Starego Testamentu, w którym bezadnych w tępocie chodzi o złego ducha jest Księga Tobiasza 3, 8.17; 6, 14-17; 8, 2-3. Motyw na powiedzenie, że cała ta Księga w swoim podtekście ma jakby walkę między dobrem a złem, której bohaterami jest archanioł Rafał i zły duch, który w tym tekście posiada swoje imię własne. Szatan nazwany tu został imieniem Asmodeusz, które należałoby tłumaczyć jako *niszczyiciel* czy *burzyciel*⁵⁸⁶. Krótko mówi o tym w księdze tej motywy zauważalne przekonanie, że demony nękają człowieka (Tb 6, 8), za misję aniołów jest ich zwalczanie (Tb 8, 3)⁵⁸⁷. Najgorszym z tych demonicznych przeciwników ludzkości był właśnie Asmodeusz a to dlatego, że zabijał⁵⁸⁸ - *chodzi tutaj o ducha złego, zazdrosnego, nieprzyjaznego człowiekowi, przynoszącego śmierć ludziom*⁵⁸⁹. Modlitwa Tobiasza i Sary działają na niego prawie jak egzorcyzm, gdyż powszechne było przekonanie, że ten, kto odwołuje się do imienia Boga będzie zbawiony – w odpowiedzi na ufne błaganie zostaje posłany archanioł Rafał, który ma za misję *zwyciężenie złego demona Asmodeusza* (Tb 3, 17; 8, 2-3)⁵⁹⁰.

Kończąc ten artykuł należało zauważyć, że Stary Testament mówi, choć niechcinnie, o szatanie i nie ukrywa istnienia złych duchów. Motyw na w nim zauważalne krystalizacji, czy ewolucji terminu *szatan*. Jest to, motyw na powiedzenie, dopowiedzenie tego, kim złe duchy są, gdyż *Objawienie przez długi czas przedstawia ideę do niesprecyzowaną, gdy chodzi o ich naturę i stosunek do Boga, chociaż podkreśla, że demony stanowią wiatry rywalizujące z Bogiem*⁵⁹¹. Ewolucja terminu *szatan* będzie przebiegała do przynajmniej. Objawienie stopniowo ukazuje go jako złego ducha, który jest nieprzychylny człowiekowi i wrogi planom Boga i *nie ma tu mowy o utożsamieniu bytu wczesnej z gruntu dobrego ze złym. Szatan jest od początku w jakiejś mierze nieprzychylny człowiekowi. Co najwyżej może na to mówić o ewolucji wizerunku szatana od „podejrzliwej neutralności” do zdecydowanie złego ducha*⁵⁹². Idąc za nazwami nadanymi diabłu przez R. Zajca pragnę jeszcze raz pokazać jego ewolucję. I tak najbardziej adekwatnymi imionami dla szatana, i co za tym idzie rozumienia przez ludzi tego, kim on jest, są dla poszczególnych fragmentów Starego Testamentu następujące: Za 3, 1-5 - *oskarżyciel sadowy*⁵⁹³, Hi 1, 6-12; 2, 1-7 - *Bożym zwiadowcą i sprawcą cierpienia*⁵⁹⁴, 1Krn 21, 1 - *provokator do grzechu*⁵⁹⁵ dla Mdr 2, 23-24 i Rdz 3, 1-15 za *sprawcę śmierci*⁵⁹⁶.

⁵⁸⁵ Por. S. Łach, *Księga Rodzaju*, s. 218.

⁵⁸⁶ K. Kościelniak, *Zło osobowe w ...*, s. 66.

⁵⁸⁷ Por. STB, s. 204 - 205.

⁵⁸⁸ Tamże, s. 205.

⁵⁸⁹ G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 24.

⁵⁹⁰ Tamże.

⁵⁹¹ G. Witaszek, *Biblia o szatanie...*, s. 24.

⁵⁹² Por. K. Kościelniak, *Zło osobowe w ...*, s. 64.

⁵⁹³ R. Zajca, *Szatan w Starym ...*, s. 27.

⁵⁹⁴ Tamże, s. 45.

⁵⁹⁵ Tamże, s. 73.

⁵⁹⁶ Tamże, s. 91.

CRYSTALIZATION OF THE CONCEPT OF SATAN IN THE OLD TESTAMENT

Summary:

The Old Testament presents in its books form an evil spirit who wants to harm the man, pulling him from God. The answer to the question of who is the "bad" evolves with successive stages of revelation and we find them in The book of Job, Zechariah, 1 Chronicles, Wisdom and Tobias. The Old Covenant called him as Satan, the devil, Asmodeus, snake while pointing at his destructive approach to man. Demon is for people: the prosecutor, the perpetrator of suffering and death, the tempter to sin, and the one that disconnects the relationship of people with God. There isn't a friendly devil, which can be found on the shelf but dangerous entity before which weapons trust and faithfulness to God.

Bibliografia:

- FLIS J., *Jezus a demony na tle antydemonicznych praktyk starożytnego wschodu*, Lublin 1990.
- HOMERSKI J., *Księga Zachariasza. Wstęp – Przekład – Komentarz*, w: (Red.), Łach S., *Księgi proroków mniejszych. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz*, w: (Red.), ŁACH S., *Pismo wi te Starego Testamentu*, t. XII, cz. 2, Poznań 1968.
- JAKUBIEC Cz., *Księga Hioba. Wstęp – Przekład z oryginału – Komentarz – Ekskursy*, w: (Red.), Łach S., *Pismo wi te Starego Testamentu*, Poznań – Warszawa 1974.
- JANKOWSKI A., *Demonologia biblijna* w: (Red.), Dąbrowski E. *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, t. 1, Poznań – Warszawa – Lublin 1959.
- KO CIELNIAK K., *Zło osobowe w Biblii*, Kraków 2002.
- LAURENTIN R., *Szatan mit czy rzeczywistość*, tł. Szafranski T., Warszawa 1997.
- LYONETT S., *Szatan* w: (Red.), Leon – Dufour X., *Słownik Teologii Biblijnej*, Poznań 1994.
- ŁACH S., *Księga Rodzaju*, w: (Red.), Łach S., *Pismo wi te Starego Testamentu*, t. I, cz. 1, Poznań 1962.
- ROMANIUK K., *Księga Mdrości*, w: (Red.) Łach S., *Pismo wi te Starego Testamentu*, t. VIII, cz. 3, Poznań – Warszawa 1969.
- WITASZEK G., *Biblia o szatanie – rzeczywistość czy mit*, w: (Red.), Górecki K., *Teologia o szatanie*, Lublin 2000,
- ZAJAC R., *Szatan w Starym Testamencie*, Lublin 1998.